

XVII. YÜZYIL OSMANLISINDA İKİ FARKLI SÛFÎ TİPİ
ABDÛLMECÎD-İ SIVÂSÎ VE İDRÎS-İ MUHTEFÎ

Cengiz GÜNDOĞDU*

*Söz mâna yolunu bulmak ve o yolda bulunmak içindir.
Ruhun kurtuluşu mâna iledir, lafla kurtuluş olmaz.
Beşir Ağa*

Abdûlmecîd-i Sivâsî ve İdrîs-i Muhtefî hakkındaki değerlendirmelere geçmeden önce Osmanlı idâresinin tasavvuf ehline, ulemâ sınıfına ve diğer zümrelere karşı tavrı ile bu zümrelerin birbirlerine karşı bakışına kısaca gözatmak, hem bu şahsiyetleri hem de onların yaşadıkları dönemin dinî, tasavvufî ve sosyal durumunu değerlendirme imkanı verecektir.

Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselme dönemlerinde genelde dînî, fikrî ve tasavvufî hareketlere karşı oldukça müsamahakâr ve hoşgörülü davrandığı bilinmektedir. Bu müsamaha ortamının oluşmasında Osmanlı târihinin ilk dönemlerinden itibaren hükümdarların hemen hepsinin, âlimler ve mutasavvıflara büyük değer verip, onlara karşı gerekli edebe ve saygıya riâyet etmelerinin payı oldukça büyüktür.

Padişahların mutasavvıflara karşı duydukları bu meyil, XV. asrın başlarından itibaren devletin çeşitli bölgelerinde tasavvuf ehline kendi tarikatlerinin dünya görüşünü, erkân ve âdâbını yayma imkân ve fırsatını vermiş, böylece Bektaşî, Mevlevî, Rifâî, Kâdirî, Halvetî, Ekberî, Bayramî ve daha başka tarikatler, memlekette görülen alâka ve desteğin bir tezâhürü olarak daha kuşatıcı bir havaya bürünmüştü.¹

* Yrd.Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Gündüz, s. 28; Yurdayın, *İslâm Târihi Derleri*, s. 105-106; a. mlf., "Türkiye'nin Dinî Târihine Umumi Bir Bakış", 114.

Osmanlı hükümdarları her alanda yetişmiş olan ulemâ ve meşâyihle hürmet gösterdikleri gibi, değişik dîni ve fikri hareketlere karşı da dâima canlı ve sıcak bir ilgi duymuşlar,² yani onlara, çok söylenen ifade ile din ve vicdan hürriyeti tanımışlardır.³

Ancak Osmanlı idâresinin ulemâ, meşâyih ve değişik kesimlere karşı göstermiş olduğu bu müsamaha zaman zaman istismar da ediliyordu. Bu istismar sünnî anlayışın temsilcisi olan tarikatlerde görüldüğü gibi, genelde heteredoks unsurlar tarafından yapılıyordu. Nitekim devletin gösterdiği müsamahadan istifade ile kimi zaman şii-bâtınî düşünceler siyasi bir görünüm arz ederek taşkınlık gösteriyor, bu taşkınlıklar bazen tasavvufi cereyanlara da ulaşıyor ve yeri geldiğinde müdahale ediliyordu.

Böylece Osmanlı'nın tesis etmeye çalıştığı devlet kontrolündeki dîni ve siyasi güce karşı muhalif siyasi, fikri ve bazı tasavvufi hareketler şeriat'ın engellenmesine yönelik tavırlar olarak görülüyor ve sert tepki ile karşılanıyordu.

Nitekim bu anlayışı koruma adına, XVI. yüzyılda Melâmî şeyhlerinden Bünyamin-i Ayaşî (ö. 926/1520) hulûl fikrini halk arasında yaydığı gerekçesiyle Kütahya'ya sürülerek hapsedilmiş, sonra serbest bırakılmıştı.⁴ Ondan sonra yerine geçen halifesi Pîr Ali Aksarayî (ö.944/1538) ise mehdilik iddia ederek halkı kıskırttığı için hakkında takibat başlatılmış, fakat yapılan araştırma neticesinde bu zatın fikirlerinin yanlış anlaşıldığı kanaatine varılarak hakkı teslim edilmişti.⁵ Daha sonra bu zatın oğlu olan Oğlan Şeyh İsmail Maşukî, yaptığı va'zlarıyla hulûl fikrini yaymaya çalışmış, pek çok kimseyi etkileyerek kalabalık müridler topluluğu edinmişti. Bu zat söylediği şahiyyat ve şeriate muğayir sözlerinden dolayı 945/1539'da Çivcizâde'nin fetvâsı üzerine öldürülmüştü.⁶ Yine Gülşeni tarikatından şeyh Muhyiddîn-i Karamanî (ö. 957/1550) de aynı gerekçe ile idâm edilmiştir. Diğer taraftan Pîr Ali Aksarayî halifelerinden Ahmed Sarban (ö. 952/1545) ve onun halifesi Ankaralı Hüsamüddîn (ö. 964/1557) takibat altına alınmış, Ataî'nin kaydına göre cezbisi galib bir şeyh olduğu için şeriate uymayan bazı sözleri üzerine Ankara kalesine hapsolünarak, şeriate uyup uymadığı müşahede edilmek istenmiş, ancak hapsedildiği gecenin sabahında hücrelerinde vefat etmiş halde bulunmuştur.⁷ Sarı Abdullah Efendi'nin kaydına göre ise şeyh Ankaravî cuma ve bayram namazları için köyüne yaptırmış olduğu camiinin inşaatında esnaftan pek çok kimsenin yanısıra, a'yân, eşraf ve askeriyeden de hayli kimseler bir amele gibi çalışmışlar, böylece şeyhe sevgi ve bağlılıklarını ortaya koymuşlardı. Şeyhi çekemeyenler, etrafındaki böyle önemli kişilerin bir amele gibi çalışacak kadar ona bağlı olmalarını istismar ederek, şeyhin bu kişilerle ileride bir fitne çıkarabileceğini düşünmüşlerdir. Bunun üzerine şeyh Ankara kalesine hapsolünmüş ve orada vefat etmiştir.⁸ Yine Hüsamüddîn'in

2 Gündüz, s. 28.

3 Karaman, s. 148; Akgündüz, s. 10-13.

4 bk. Sarı Abdullah Efendi, s. 245.

5 Sarı Abdullah, s. 246-247; Vicdanî, s. 50-51.

6 bk. Sarı Abdullah, s. 250-251; La'li-zâde s. 28; Vicdanî, s. 52; Yurdaydın, a.g.m., s. 116.

7 Nev'izâde Atâî, s. 70.

8 Sarı Abdullah, s. 257.

halifesi Bosnalı Şeyh Hamza Bâli de şerîate muhalif sözleriyle fitneye sebebiyet verme suçundan Ebûsûûd Efendi'nin fetvâsıyla kalabalık sayıda halifeleri ile 969/1561'de idâm olunmuştu.⁹

Bu zikrettiğimiz örneklerin genelde Melâmî çevrelerden olması ciddi etütleri gerektirecek kadar dikkat çekicidir.

Hüseyin Gazi Yurdaydın Bey'e göre, umumiyetle esas dînî akîdelerin muhafaza edilmesiyle kendilerini vâzifeli addeden âlimler, zaman zaman böyle fikirler ileri süren tarikat ehlinin idâmı yahut da hapsedilmesi şekillerinde beliren olaylarda önyak olmuşlardır.¹⁰

Gerçekten de aşk ve iç samimiyeti esâs alan bu kimselere karşı dîni şekilci kurallar zaviyesinden ele alan bazı ulemânın Osmanlı yöneticilerini yönlendirdiği ve onlara iyi gözle bakılmamasında etkili oldukları hususu değişik çevrelerce sıkça dile getirilmiştir.

Diğer taraftan câhil ve ateşli müridlerin, şurada burada mâhiyetini iyi anlayamadıkları tasavvufî fikir ve telakkîleri olur olmaz tartışmalarının, halk arasında karışıklığa yol açıp, fitneye sebebiyet vermesinden dolayı, bu görüş sahiplerinin takibat altına alındıkları ifade edilmiştir¹¹.

Yusuf Ziya İnan bu hususları şöyle değerlendirmektedir:

"Melâmîlerin bilhassa cezbe halinde söyledikleri ve yaptıkları dinadamları ve bazı sûfilerce tepki ile karşılanmış, genç ve mübtedi melâmîlerin yada cezbe halindeki melâmî ihvânının şeriat erbabı tarafından tekfîr edilircesine horlanması diğer melâmî erbabını da isyan ettirmiş ve arkadaşlarını koruma yolunu tutmuşlardır. Bu yüzden erbab-ı şeriat ile melâmîlerin arası gittikçe açılmış, buna devlet ve millet görüşlerindeki fark da ilave edilince, Melâmî çevreler sık sık hükümdarın takibine ve mahkemeye sevk edilme ve şikayete muhatab olma talihsizliğini tatmışlardır"¹².

Devlet tarafından takibat altına alınan; bazen sürgün, bazen de idâma kadar giden bu insanlar gerçekten sadece anlaşılmadıklarından veya görüşleri halk arasında fitneye sebebiyet verdiği için mi bu akıbete düçar olmuşlardır yoksa başka gerekçeler de var mıdır.

Ahmet Yaşar Ocak, bazı Melâmî gurupların pâdişâhı tanımamaları, kendi aralarında pâdişâh, vezîr vs. yöneticilerini de seçme yoluna gittiklerini,¹³ bu tavrın da aslında mevcut

9 bk. La'li-zâde s. 23; Vicdânî, s. 40; Uzunçarşılı, III, 347; Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı", s. 33-34; Cebecioğlu, s. 81.

10 Yurdaydın, a.g.e., s. 109; a. mlf., a.g.m. s. 118, 116.

11 Bkz. Ocak, "İsmâîl Ma'sûkî", 51.

12 İnan, s. 117.

13 Hamza Balî'nin ve kendisine uyan Hamzavîlerin, aralarında sultan, vezir, kazasker, kadı, defterdar ve çavuş tayin edip bir devlet kurmak üzere kıyam ettiklerine dair 990/1582 târihli pek değerli bir vesikayı

nizâmın açıkça protestosu anlamına geldiğini ve hareketin basit bir fikrî hareket olmaktan öte rejimi değiştirmeyi hedef alan sosyal-siyasî muhtevâlî bir hareket olduğunu söylemektedir.¹⁴

Yaşar Ocak her ne kadar bu hareketleri rejimi değiştirmeye yönelik bir hareket olarak görüyorsa da, bu hususun ciddi tetkikleri gerektireceği ortadadır. Diğer taraftan bu gurupların kendi aralarında devlet yöneticisi, vezir vs. unsurları seçmelerini rejime yönelik bir hareket olarak değerlendirmek ne kadar doğrudur? Kaldı ki, bu tarz bir anlayış, bu gurupların makro devlet sistemini örnek alıp, mikro devlet modeliyle kendilerini disipline etmeleri olarak da görülemez mi? Ayrıca bu durumun bütün melâmî gurupları için sözkonusu olmadığı da nazara alınarak, konunun daha ciddi araştırılması gerekir diye düşünüyoruz.

Bu zatların idâm edilmeleri veya sürgün edilmeleri ile ilgili Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler¹⁵ tetkik edildiğinde, idârenin onları, genelde şerâtin zâhirine ve sünnî tasavvuf anlayışına muhalif sözlerinden dolayı itham ettiği görülmektedir. Fakat bu iddialara mukabil karşı tarafın verdiği cevaplarla alâkalı belgelerin olmayışı ve kendi mensuplarınca kaleme alınan eserlerde bu zatların suçsuz oldukları ve anlaşılmadıklarından dolayı bu akıbete düşer olduklarına dâir değerlendirmeler birlikte mütâlaa edildiğinde, meselenin ciddi etüdlerle ele alınması gerektiği ortaya çıkıyor.

Ne var ki, Osmanlı Devleti hukûkunu şeriat üzerine bina ettiği için, bu çerçevenin dışına çıkanlar, ister meşayihden ister ulemâdan olsun, hiç bir ayırım gözetmeden, yine şerâtin emriyle cezaya çarptırılmışlardır. Yoksa bu noktada devletin meşayihe hususî bir baskısı sözkonusu değildir.¹⁶ Aksine bu davranışlar, cemiyette huzuru temin edip, şerâtin emirlerini uygulamayı esâs alan bir anlayışın sonucudur.¹⁷ Hatta şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, devlet tarîkat şeyhlerinden şerfat çizgisini muhafaza edenleri daima kollamış, haklarında bir isnad sözkonusu ise bunları en ince noktasına kadar tetkik ettikten sonra hükmünü vermiş, suçsuz olanlardan özür dilenip gönülleri alınmaya çalışılmıştır.¹⁸ Mesala Pîr Ali Aksarayî'nin önce takibat altına alınması sonra da hakkının teslim edilip pâdişâh tarafından taltif edilmesi¹⁹ ve Oğlan şeyh'in idâm edilmesinden sonra İstanbul'da ilk Melâmî tekkesi'nin de yine Kanûnî tarafından yaptırılmış olması²⁰ bunu göstermektedir.

Tayyib Okıç bulmuş ve 1951'de İstanbul'da toplanan Müsteşrikler kongresinde tebliğ olarak sunmuştur. Gölpinarlı, *Meylevilik*, s. 269-270(95 numaralı dipnot).

14 Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı", s. 34.

15 Oğlan şeyh İsmail Maşukî ve şeyh Muhyiddin Karamanî'nin idâm edilmelerine gerekçe olarak devletin iddia ettiği hususlarla ilgili belgeler ve değerlendirmeler için bkz. Öngören, "Şeriatın Kestiği Parmak", s. 123-140.

16 Öngören, XVI. Asırda Anadolu'da Tasavvuf, s. 236-237.

17 Öngören, *a.g.e.*, s.239.

18 Öngören, "Şeriatın Kestiği Parmak", s. 136-137.

19 bk. Sarı Abdullah, s. 246-247 ; Vicdani, s. 50-51.

20 Işın, 49.

Yine şeyh Muhammed Nazmî (ö. 1112/1701)'nin, Seyyid Osman (ö. 1003/1594)'ın Kasımpaşa'da, Hamdi Efendi'nin Okmeydanı'nda, Helvayî Yakub Efendi (ö. 997/1588)'nin Şehzadebaşı'ndaki tekkelerinde Bayramî tarîki üzere icra-yı âyin ettiklerine ve hiç kimsenin kendilerine müdahale etmediğine dair rivayeti²¹ de bu hususu te'yîd etmektedir.

Öbür taraftan idâre sünnî akîdeyi yerleştirme politikasının bir gereği olarak tarîkat erbabını bu yola tevcih etmeye gayret etmiş, şer'î esâslara aykırı tarîkat anlayışını tasvip etmeyen tarîkat sâliklerini himâye ederek Anadolu'nun vahdetini temine gayret sarfetmiştir.²²

Hülâsa dirayetli Osmanlı sultânları bu kabil şer'î esâslara uygun ve devletin bekasına yardımcı olan hareketlere dokunmayıp, aksine onları destekleyip himaye ettikleri gibi, yukarıda zikrettiğimiz örnekler istisna edilecek olursa genelde değişik dînî karakterli hareketlere de hoşgörü ile yaklaştıkları, taassuba kaçmadıkları söylenebilir.

Netice olarak devletin bu guruplara karşı takınmış olduğu tavrın iki gerekçesi olduğu ortaya çıkıyor: Bunlardan biri devletin, şerâatin hamisi olma sıfatıyla dînî ve siyasî gücünü koruma çabası, diğeri ise bazı tarîkat ehlinin veya bu kisveye bürünen çevrelerin şeriate muhalif sözlerinin avam tarafından yanlış anlaşılabilceği, dolayısıyla onları şaşırıp, dalâlete sevkedebileceği endişesidir ki, her iki halde de gaye toplumun birlik ve beraberliğinin temini ve sosyal zemini sağlam tutma çabasıdır. Devlet bu gerekçelerden yola çıkarak bütün bu hareketleri murâkabe etmeyi ise, "şeriate bağlılık", "emniyet" ve "irşâda ehil olma" kriterleriyle sağlamaya çalışmıştır.

Devlet bu anlayışı te'sîs ederken zaman zaman bazı tasavvufî çevrelerin desteğine de ihtiyaç duymuştur. Çünkü bu çevreler efkâr-ı umûmiyyeyi tesviye edip, toplumda manevî bir birlik ve kıvam meydana getiriyor ve böylece içtimaî hayatın devamlılığını sağlıyorlardı. Hakimiyeti te'sîs etmek isteyen siyasî kuvvetlerse, kendilerini, teşkilatlı ve kuvvetli birlikler vücûda getirebilmiş zümrelere dayanmak mecburiyetini duyuyorlardı. Manevî rehberler ise bir yandan perişan halkı, diğeri taraftan da, kendilerinden istifadeyi düşünen siyasî nüfûz sahiplerinin bu zaafını hesaba katarak, iki taraflı bir hizmet ve kuşatma ameliyesi ile faaliyetlerini sürdürüyorlardı²³.

Şimdi, Abdülmecîd-i Sivâsî ve İdrîs-i Muhtefî tartışmalarına geçmeden önce bu iki şahsın yaşadığı devre kısa bir göz atalım.

Bu iki şeyhin yaşadığı dönemde Avusturya harplerine ilâveten yeniden İran harpleri çıkmış, zulmün ve iktisadî zorlukların tutuşturduğu Celâlî isyanlarıyla Anadolu baştan başa çalkalanmaya başlamıştı. Bu ise zaten kötü durumda olan iktisadî yapıyı büsbütün

21 Nazmî, s. 176.

22 Gündüz, s. 66.

23 Gündüz, s. 13.

kötüleştirmiş, ilmiye sınıfındaki bozukluk, idâredeki ehliyetsiz yönetim ve yolsuzluklar, sık sık zuhûr eden isyanlar, mevcut nizâmı alt-üst edecek dereceye gelmişti. III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmet (1603-1617), II. Osman (1618-1622), I. Mustafa (1622-1623) dönemleri böyle geçmiş, IV. Murat'ın (1622-1640) zorla sağlamaya çalıştığı nisbi rahatlık dönemi sadece mevcut problemlerin tahribâtını geciktirebilmiş, bu buhranlar Sultân İbrahîm (1640-1648) ve IV. Mehmet (1646-1687) devirlerinde de devam etmiştir.²⁴

Bu dönemde bozulmuş düzenin ıslâhı adına gerek tasavvufî gerekse ilmî çevrelerce görüşler ortaya atılmış, pâdişâhlara lâyhalar sunulmuştur. Ancak kendileri de aynı atmosferi tenefüs etmeleri ve vâki bozulmaların odak noktasında bulunmaları sebebiyle, bu kimseler de kurtarıcı çıkışlar gösterememiş, sert reaksiyonları yumuşatmaya yönelik tekliflerden öte çözümler sunamamışlardır.

Zamanla bu dönemdeki ıslâhat fikirleri daha önceki dönemlerde olduğu gibi ahlâkî ve içtimâî çizgiyi aşmış, tekke ve medrese ehlinin birbirlerine bakışında değişme ve sertleşme görülmeye başlamış, bu çevrelerin birbirlerini gerilemeden sorumlu tutup, idâreye şikâyet etmeleri ve değişik mahfillerde birbirlerini suçlamaları şeklinde kendini göstermiştir. Bu sebepten dolayı da her iki taraf arasında ciddi tartışmalar yapılmıştır.²⁵

Bu dönemin tasavvufî manzarasına baktığımızda bir tarafta, Bayrâmiyye tarikatının Celvetiyye kolundan Azîz Mahmûd-i Hüdâyî (ö. 1038/1628), Oğlanlar şeyhi İbrahîm Efendi (ö. 1065/1654), Halvetiyye tarikatının Ramazaniyye şûbesi müessisi şeyh Ramazan-ı Mahfî (ö. 1052/1642), Galata Mevlevîhânesi şeyhi İsmâil-i Ankaravî (ö. 1041/1631), Kâdiriyye tarikatının Türkiye'de ikinci pîri sayılan Tosyalı İsmail-i Rûmî (ö. 1041/1631), Abdülmecîd-i Sivâsî ve halifesi Abdülehâd-ı Nûrî gibi eserleriyle ve hizmetleriyle tanınmış meşhur zâtlar bulunurken,²⁶ diğer tarafta sohbet tarikatı olan Bayrâmiyye tarikatı Melâmîlerinden Hasan Kabaduz (ö. 1010/1601) ve onun halifesi Hüseyin-i Lâmekânî (ö. 1034/1624), İdrîs-i Muhtefî (ö. 1024/1615) ve Hüseyin-i Lâmekânî ile Azîz Mahmûd-i Hüdâyî müntesiblerinden Sarı Abdullah Efendi (ö. 1054/1645) ve Ahmet Sarban halîfele-riyle sâir kollardan gelen Melâmîler ve Hamzavî guruplar bulunuyordu. Bu Bayrâmiyye müntesipleri arasında diğer tarikatlere mensub bir hayli ârif şahsiyetler de vardı. Meselâ Oğlanlar şeyhi İbrahîm Efendi ile halifesi Kütahya'lı Sun'ullâh Gaybî de meşreb itibariyle Bayrâmî idiler. Keza Sarı Abdullah Efendi tarikaten Celvetî olup, meşreben Melâmî idi. Yine Halvetiyye tarikatına mensup Kasımpaşa'lı Saçlı Emir diye meşhur Haşimî Emir Osman Efendi (ö. 1003/1594) de aynı zamanda melâmî idi.²⁷

24 Ocak, "Kadıızâdeliler Hareketi", s. 208.

25 Târihe Sivâsîler-Kadıızâdeliler mücâdelesini olarak geçen ve Osmanlı'nın kurucu güçlerinden olan tarikat ve medrese erbâbı arasında dikkat çekici ve tehlikeli sonuçlar doğuran bu tartışmalar hakkında bkz. Gündoğdu, s. 97-124.

26 Uzunçarşılı, III, 350-352.

27 Uzunçarşılı, III, 352-353.

Zikrettiklerimizden de anlaşılacağı üzere bu iki şeyhin yaşadığı dönemde Osmanlı memleketlerinde muhtelif tarikat zümreleri tarafından farklı kanâat ve inançlar halinde tasavvuf cereyanlarının ilerlediği görülmektedir. Bunlardan bir kısmının gidişatı zâhir-i şeriate uygun ve bazılarının da aykırı görülmesinden dolayı önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de ikinciler hakkında bazan takibat yapılmıştır.²⁸

Meselâ Atâf, Emir Efendi diye meşhur Haşimi Osman Efendi'den bahsederken Melâmîlerin daima zan altında bulduklarını ve takibata maruz kaldıklarını söylemektedir.²⁹ Gölpınarlı bu takibatın Hamza Bâli'nin İstanbul'a getirilip boynunun vurulmasından sonra başladığını ve bu zâttan sonra Hamzavî adını alan Bayramî melâmîlerinin daima takib altında bulunduğunu ve hemen her yerde Hamza Bâli ve Hamzavîler hakkında dedikodu yapıldığını belirtmektedir.³⁰ Şu halde bu Hamzavîler kimlerdir?

Gölpınarlı, her ne kadar "*Melâmîler, şeyh Hamza'yı kendilerine pir ittihaz ederek onun idâmından sonra Melâmî lafzını Hamzavî sûretine dönüştürüp, onun yerine iftiharla Hamzavî tâbirini kullanmaya başlamışlardır*" diyorsa da³¹ Sadık Vicdani böyle bir tevcihin doğru olmadığını ve Hamzaviyye adıyla bir şubenin mevcut olmadığını ifade ediyor.³² La'lizâde Abdülbâkî de Hamzavî tâbirinin, düşman çevreler tarafından Melâmîleri töhmet altında bırakmak kasdıyla söylendiğini kaydediyor.³³ İlerde de görüleceği gibi Abdülmecîd-i Sivâsî: "*Hamzavîler'in ve İdrîsiler'in cümlesi kâfirdirler*" derken muhtemelen Melâmîlerle Hamzavîlerin birbirinden farklı guruplar olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Nazmî Efendi de *Hediyye* 'de Hamzavîler hakkında; "*Bunların itikadları Hacı Bayram Veli itikad ve meşrebi olmayıp, bir başka yoldur.*" demek sûretiyle kanaatini dile getirir. Aslında Gölpınarlı da, Hamza Bâli'den sonraki Bayramî Melâmîlerin Hamzavîlerin taşkınlıklarından uzak kaldıklarını, bundan dolayı da zâhir ve bâtin ehli kimselerin müsbet yaklaşımlarıyla imhadan kurtulup, tariklerinin geliştiğini söylerken³⁴, aynı hususa değinmekte ve Hamzavîlerin Bayramî Melâmîlerinden farklı bir gurup olduğuna işaret etmektedir.

Bu husûsu tavzih için şu tesbitleri dikkate almak gerekir. Bayramoğlu ve Azamat Beyler, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 'nde Hacı Bayram'ın vefatından sonra Bayramiyye postuna oturan Akşemseddîn ile Ömer-i Sikkînî (Bıçakçı Ömer Dede, (ö. 880/1475) arasında meşreb farklılığı ortaya çıktığını, bunun üzerine, Akşemseddîn'le yürüyen Bayramiyye'den, yine onun döneminde tâc, hırka, tekke ve zikir meclisi gibi tarikat geleneklerine rağbet etmeyip, melâmetî bir anlayışı tercih eden Dede Ömer-i Sikkînî ile Melâmîyye kolunun

28 Uzunçarşılı, III, 353.

29 Nev'izâde, s. 463.

30 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 74.; a. mlf, *Mevlevîlik*, s. 307, Ayrıca bkz., Aynî, s. 166-167.

31 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 74.

32 Vicdânî, s. 56.

33 Lalizâde, s. 40.

34 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 77.

neş'et ettiğini söylemektedirler.³⁵ Melâmiyye genellikle kaynaklarda Bayrâmiyye'den ayrılan kollardan birisi olarak ifade edilmekle birlikte, Hüseyin Vassâf onu bir silsileyle Şemsiyye-i Bayramiyye'ye bağlamıştır.³⁶ Oysa aşk, cezbe ve sohbet esâsına dayanan, vahdet-i vücûdu benimseyen, Ehl-i Beyt'e aşırı muhabbet duyan Bayramî-Melâmîler, tarîkat geleneklerine bağlı Bayramî-Şemsîler'den ayrılarak bağımsız bir tarîkat haline gelmişlerdir. Bundan dolayı silsilenin Hacı Bayram'a ulaşması dışında Melâmiyye'nin Bayramiyye ile pek ilgisi kalmadığı halde, geleneksel olarak onun bir kolu sayılmıştır.³⁷

Bütün bunlardan hareketle bu dönem Melâmîliğinin müstakil bir tarîkat olmaktan ziyade, bir meşreb olarak geliştiğini söyleyebiliriz.

Netice olarak bu iki şeyhin yaşadığı dönemde şerîate aykırı görülen tasavvuf, daha ziyade Melâmîlerin telkînleri olup, bunun yalnız havassa ve irfân sâhiblerine telkîni icab ederken, zaman zaman haddi aşarak avâmın ve zâhir ehlinin îtikâdını sarstığı gerekçesiyle şer'î nizâmı bozmamak için zarurî olarak bu gibilerin bir kısmı gizli neşriyât yapmışlar ve bazıları da yanlış ve mübalağalı bir propaganda ile iyi hallerine rağmen zan altında kalmışlardır.³⁸

İşte etüd konumuz olan İdrîs-i Muhtefî de bu guruptandır. şimdi onun mensubu olduğu meşrebe ve şahsiyetine kısa bir gözatalım.

Bıçakçı Ömer Dede'den sonra makamına sırasıyla Bünyâmin-i Ayâşî, Pîr Alî-i Aksarayî (ö. 944/1538)³⁹ ve Ahmed Sarban geçmiştir. Bu zatın önemli iki halifesinden Vizeli Alâeddîn Efendi (ö. 970/1562) Melâmîliği Rûmeli'ye yayarken, diğer halifesi Hüsameddîn-i Ankaravî (ö. 964/1557) de zâviyesini Ankara'ya kurarak Melâmîlik neş'esini Anadolu'ya yaymaya çalışmıştır.⁴⁰ Ankaravî'den sonra yerine Hamza Bali (ö. 969/1561) geçmiş, hizmetini Bosna'da sürdürmüştür. Hamza Bali'den sonra ise makamına Hüsameddîn-i Ankaravî'nin diğer halifesi Hasan Kabaduz oturmuş,⁴¹ bu zatın ölümünden sonra ise makamına İdrîs-i Muhtefî geçmiştir.⁴² Vicdanî'ye göre Hüsameddîn Ankaravî'nin halifelerinin en büyüğü Bayramiyye Melâmîliğinin, ilk devre Melâmîliğini hakkıyla temsil eden tek sîması İdrîs-i Muhtefî diye meşhûr olan şeyh Ali-i Rûmî'dir.⁴³

35 bk. Bayramoğlu - Azamat, 271; İnan, s. 116. Vicdanî de Ömer Sikkîni'nin tâc ve hirkadan soyunduktan sonra Melâmî adıyla anıldığını belirtir. Vicdanî, s. 57.

36 Vassaf, II, 278.

37 Bayramoğlu-Azamat, 271

38 Uzunçarşılı, III/353.

39 Sarı Abdullah, s. 241; Vicdanî, s. 37, 50.

40 Sarı Abdullah, s. 258.

41 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 74.

42 Öngören, *a.g.e.*, s. 137.

43 Vicdanî, s. 56.

Hamza Balı' den sonra Hamzavîler tarafından kutub olarak tanınan ve Hâce Alî-i Rûmî⁴⁴, İmâm Alî-i Rûmî diye de anılan Tırhâlalı Şeyh Ali-i Rûmî, genç yaşta iken 955/1548 senesinde Hüsameddîn-i Ankaravî'nin irşâd halkasına katılmıştır. Çok küçük yaşında, Kanunî'nin sadrazamlarından Damat Rüstem Paşa'nın terzibaşısı olan amcasının yanında terzilik öğrenmeye başlamış ve Rüstem Paşa 1548 senesinde Elkas Seferi'ne çıkarken, beraberinde götürdüğü terzibaşısı ile birlikte Ali de sefere katılmıştır. Ankara'dan geçerlerken, meşayih-i kirama karşı gönlündeki sevgisi sebebiyle amcası, yeğeniyle birlikte Kutluhan'a uğramış ve burada faâliyet göstermekte olan Hüsameddîn Ankaravî'yi ziyâret etmiştir. İşte Hacı Ali Bey bu ziyâretten sonra şeyh Ankaravî'nin terbiyesine girmiştir. Esâs adı Ali olduğu halde, terzilik öğrenmiş olması hasebiyle şeyhi tarafından kendisine İdrîs adı konmuş,⁴⁵ kendini halktan hatta müridlerinden bile sakladığından dolayı, dönemindeki ulemâ tarafından İdrîs-i Muhtefî diye anılmış ve bu isimle şöhrat bulmuştur. Ankaravî'nin yanında tevhid yolunu seçen İdrîs, kısa zamanda Melâmîliğin inceliklerini öğrenerek manevî mertebelere ulaşmıştı. Böylece hayatının anlamı değişmiş, hayata başka bir gözle bakmaya başlamıştı. Vahdet-i vücûd'u öğrenmemiş adeta vahdet-i vücûd olmuştu. Rivayete göre şeyhi onu yetiştirdikten sonra bir gün kendisine şöyle demişti: "İdrîs oğlum, artık sana verilecek bir şeyim kalmadı. Hepsini sana emanet ve devrettim. Senin yerin İstanbul'dur. Bu kutsal emaneti koruyasın." Uzun müddet şeyhine hizmet ettikten sonra icâzet alarak İstanbul'a gelmiş ve irşâd faâliyetine ilk olarak burada başlamıştır. Aslında o, sade vatandaş gibi İstanbul'a gelmiş, melâmî olduğunu kimseye söylememişti. İstanbul'a geldikten sonra ticarete atılmıştı. Bilahare kendisini uzlete çekmiş, kendi namına hizmetkarları ticaret yapmışlardı.⁴⁶

İdrîs-i Muhtefî, Sultân Selim civarındaki evinde oturup kendisini ziyârete gelen müridleriyle sohbet yapardı. 46 sene insanların irşâdıyla meşgul olmuş, hemen hergün bulunduğu konakta 50-60 kadar mürid ve ziyâretçi bulunduğu halde, hüviyetini gizlemeye muvaffak olmuş ve ancak 1024/1615'de vefat ettikten sonra kim olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷ Telkînâtı avam arasında yalan yanlış yayıldığından, kimse kendisini bilmediği hâlde lehinde ve aleyhinde pek çok şeyler söylemiştir. Hatta kendisini tanımayan Abdülmecîd-i Sivâsî Efendi ile Tercümân şeyhi Ömer Efendi⁴⁸, halkın bir kısmının duyguları üzerine, İdrîs-i Muhtefî aleyhinde bulunmuşlar, kürsülerde ilhâd ve zındıklığından bahsetmişler, hatta sultân tarafından bulunup hakkından gelinmesini istemişlerdi.⁴⁹ Sadık Vicdânî'nin naklettiğine göre; kürsi şeyhlerinin bilmeden kopardığı bu yaygara şeyhülislâmîlikçe dikkate alın-

44 Gölpinarlı'ya göre, İdrîs mükerreren hac ibâdeti yaptığı için bu isimle anılmıştır. bk. Gölpinarlı, *Melâmîlik*, s. 123.

45 Vicdânî, İdrîs'in Vezir-i a'zam Rüstem Paşa'nın amcasının oğlu ve terzi başı olduğunu, şeyh Hüsameddîn'e intisab edince İdrîs (a.s)'ın cennet elbisesi diken terzi olmasına işâreten ve teyemmünen Vezir-i a'zamin bu terzibaşısına şeyhi Hüsameddîn tarafından İdrîs adının verildiğini belirtir. bk. Vicdânî, s. 56.

46 Sarı Abdullah, s. 258 vd.; Vicdânî, s.56; Gölpinarlı, *Melâmîlik*, s. 123; a. mlf., "İdrîs-i Muhtefî", s. 40; Aynî, s. 167; İnan, s. 138.

47 Vicdânî, s. 57.

48 Ömer Efendi hakkında bk., Nev'izâde, s. 759.

49 Nev'izâde, s. 602; Uzunçarşılı, III, 353-354 (üç numaralı dipnot)

rak, gizli ve açık bir şekilde aranmış ise de Şeyh İdrîs'i bulmak mümkün olmamıştır.⁵⁰ Hatta Gölpınarlı'nın da naklettiği gibi, ona müntesib olmayan hiç kimse İdrîs'in Ali Bey olduğunu anlayamamıştı.⁵¹

Lalizâde'nin, Sarı Abdullah Efendi'nin İdrîs'e intisabıyla alakalı babasından naklettiği kıssa, İdrîs ve tabilerinin kendilerini gizleme konusunda oldukça titiz davranıp, sırlarının ortaya çıkmasından ne kadar çekindiklerine güzel bir örnektir.⁵²

Bütün bunlara rağmen, Lalizâde, İdrîs'le aynı dönemde yaşayan ve sohbetlerine iştirak eden tarikat şeyhleri, ulemâ ve müderrislerden pek çok kimsenin ona muhabbet duyup bağlandıklarını ve halkasına dahil olduklarını söyler.⁵³

Vicdanî, bunlar arasında şeyhülislâm Ebül'l-Meyâmin Mustafa Efendi (ö. 1013/1604), İznikli Ali Bey (ö. 1018/1609), Şeyh Muhammed Muhyî (ö. 1020/1611), Vezir-i a'zam Halil Paşa (ö. 1040/1630), Şeyh Tıflî Ahmed Çelebi (ö. 1070/1659), Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660) ve onun üvey babası Hüseyin Ağa (ö. 1040/1630) gibi devrin önemli alim, sūfî ve devlet erkânından pek çok şahsiyetin bulunduğunu belirtir.⁵⁴

Gölpınarlı'ya göre, Melâmîlik İdrîs ile zirve noktasına ulaşmış ondan sonra bu meşrebi temsilde İdrîs ayarında bir zat ortaya çıkmamıştır. Mamafih İdrîs'in şöhreti sayesinde Hacı Keyvan Kabayî (Bayram) ve Beşir Ağa'ların zamanları da şaşaalı geçse de bu iki zat zamanında Melâmîlik daha ziyâde avam arasında intişar etmişti. Erbâb-ı şerîat ve tarikat tarafından Hamzavîliğe son darbe Beşir Ağanın ve kırk kadar bendelerinin idamı ile vurulmuş, bu vakadan sonra Melâmîlik (İkinci Devre Melâmîliği) sukut etmişti. Bundan da anlaşılıyor ki, İdrîs'ten sonra melâmîlerin mümessilleri ancak onun şöhretiyle iş görebilmişlerdi.⁵⁵

İdrîs-i Muhtefî, hayatı boyunca hüviyetini gizli tutup sırrının ortaya çıkmasından kaçındığı için olsa gerek, tasavvufî düşünceleri ve faaliyetleri hakkındaki malumat da malesef çok sınırlı olmuş, adeta şahsiyeti gibi düşünceleri de sır olarak mazide kalmıştır.

İdrîs hakkındaki bu kısa değerlendirmeden sonra etüd konumuzun ikinci şahsiyeti olan Abdülmecîd-i Sivâsî'nin kişiliği ve mücadelesi hakkındaki değerlendirmelere kısa bir gözatalım.

971/1049 yılında Zile'de doğan Abdülmecîd-i Sivâsî, otuz yıl kadar medrese tahsilini sürdürdükten sonra tasavvufa yönelmiş, devrin meşhur sūfîlerinden Halvetî şeyhi

50 Vicdanî, s. 57.

51 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 124.

52 Bkz. Lalizâde, s. 42 vd.

53 Lalizâde, s. 41; Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 123.

54 Vicdanî, a.y. Bu zatlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s.128vd.

55 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 172.

Şemseddîn-i Sivâsî (ö. 1006/1597)'nin rehberliğinde kısa zamanda sülûkunu tamamlamış, bâtınî ilimlerde de kendisini yetiştirmiştir. Abdülmecîd-i Sivâsî'nin bu şekilde hem zâhirî hem de bâtınî ilimlerde kendisini yetiştirmiş olması, onun şerîat ve tarîkatı uzlaştıran bir anlayışa sahip olmasında etkili olmuştur.

Nitekim her iki alanda da elde ettiği şöhreti sebebiyle III. Mehmed tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Bu sayede Halvetiyye tarikatının Şemsiyye şubesi taşradan merkeze taşınmıştır ki, bu durum onun şahsiyetinin ve bağlı bulunduğu tarikatı temsil kabiliyetinin gücünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

Abdülmecîd-i Sivâsî İstanbul'a geldikten sonra bir taraftan tekkesinde müridlerini irşâda çalışırken, diğer taraftan da başta Ayasofya olmak üzere İstanbul'un merkez camilerinde verdiği va'zlarla halkı irşâd etmeye devam etmiş, Sultan Ahmed Camii'nin yapılmasıyla buraya vaiz olarak atanmış ve hizmetini ölünceye kadar burada yürütmüştür. Sivâsî'nin pek çok ilim adamı ve vaizler zümresinin bulunduğu bir dönemde İstanbul'un önemli camilerine vaiz olarak tayin edilmesi ve bu va'zlara aşırı rağbet gösterilmesi, onun ilmî kapasitesi yanında, iyi bir hatip olduğunu ve içinde yaşadığı toplumla bütünleşebildiğini ortaya koymaktadır.

Sivâsî, devrin idârecileriyle, özellikle Pâdişâhlarla (III. Mehmed, I. Ahmet, IV. Murad) iyi münasebetler içinde olmuş, zaman zaman toplumdaki bozulmalara dikkat çekmiş, bunun düzeltilmesi hususundaki fikirlerini devlet adamlarına gerek yazılı gerekse sözlü olarak söylemekten çekinmemiştir. Diğer taraftan devlete hizmet ve sadakati benimsemiş, pâdişâhları ulû'l-emr görüp onları yeri geldiğinde övmekten de geri durmamıştır.

Sivâsî Efendi'nin, tasavvufî sahada eriştiği mertebe, devrinde ve daha sonraki dönemlerde yaşayanlar tarafından tebci edilmiştir.

Nitekim dönemi meşâyihinden Azîz Mahmûd-i Hüdâyî onun için; "*Abdülmecîd bir deryadır*"⁵⁶ derken, Hulvî Mahmûd Efendi de; "*Hazret âlim, ârif ve ilâhî ma'rifete ulaştırıcı azîzlerin seçkinlerindedir. Sohbetlerinde bulunanların kalpleri safâlanır, rûhlarına ise rikkat gelir, hemen şeyhe bî'at etmek arzusu dinleyenlerin içinde uyanırdı.*"⁵⁷ diye onun şahsî nüfûzunu dile getirmiştir.

Muhammed Nazmî *Hediyye* 'de Hulvî Efendi'nin Sivâsî için, "*Yaşadığım dönemde meşâyih-i izâmdan pek çok azîzler vardı. Meclislerine girip, sohbetlerine devam ettim. Ancak, Sivâsî Efendi'den başkasına içimde rağbet ve muhabbet olmadı.*"⁵⁸ dediğini nakletmektedir.

56 Vassâf, I, 257.

57 Hulvî, vr. 220.

58 Nazmî, s. 159.

Bu şahadetlerle, eserlerindeki vukûf ve irfânı birleştirdiğimizde onun tasavvuf ve tefekkür târihinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat bütün bunlara rağmen Nazmî Efendi onun, hak ettiği teveccühe mazhar olmadığını düşünmekte ve bunun gerekçelerini kendine göre şöyle izah etmektedir:

“Sivâsî Efendi meczûblara karşı meyl ve muhabbet içindeydi. Nitekim bunlardan çoğu tekkelerine izinsiz olarak girebiliyor, pervasızca ve meczûbane mânâlı-mânâsız dillerine ne gelirse rahatlıkla söyleyebiliyorlardı. Hatta va'za teşrif ettiklerinde yolda karşılaştıkları meczûbların atlarının başını çekip, hâl hâtır soruyor, in'âm ve ihsânda bulunuyorlardı. Bazen de bineklerinden inip, onlarla kucaklaşıyordu. Binaenaleyh, kendilerinde cezbe hâli galipdi. Ancak şeriat ve tarikat yoluna gayrette zerre kadar kusûr ve ihmalleri olmazdı. Hatta ehl-i sünnet ulemâsının büyükleri olan sûfiyyenin seyyidlerini dalâlet ve bid'ate nisbet edenlerle, fıkıh kitâblarından, tefsir ve hadîslerden deliller getirmek sûretiyle gerçeği ortaya çıkarmak için mücâdele ve muârazaya giriyor, bunu emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker olarak kabul ediyordu.⁵⁹ İşte bundan dolayı Kadızâde ve İdrîsîler taifesine tabi olanlar ve kendi tarafından olup, cahil olan kimseler, düşmanlıkta aşırıya gidiyor, “adı çıkan zarara uğrar” sözünde olduğu gibi nice sade gönüllerin gönlü dağılıyor, zâhiren ve bâtınen yüce rütbesine muhabbet kademiyle yükselemeyip, kalb nûrları inkâr perdesiyle örtülüyor, hakikat güneşini müşâhededen gafil kalıyorlardı. Eğer Sivâsî Efendi'nin meczûblar ile muâmeleleri, Kadızâde ve İdrîsîler'le muârazaları olmasaydı, bütün bu insanlar arasında yüce kadrleri güneş gibi gözüküp, “Ebû'n-Necîb-i zamân”⁶⁰ ve “Cüneyd-i Devrân” oldukları ortaya çıkacaktı.”⁶¹

Sivâsî bir ilim, fikir, imân ve tasavvuf büyüğü olarak devrindeki mutasavvıfeye yöneltilen itirazlara karşı koyanların başında geldiği gibi, kendilerini sûfi olarak gösteren bid'at ehli kişilere karşı da itiraz etmekten geri durmamış, “*Sûfilik evvela ahkâm-ı şer'dir ve hilâfın terketmektir. Yoksa libâs giyip sûfi görünmek değildir.*” diyerek şerfiata muvafık hareket etmeyen ve sûfi geçinen kimseleri şerfiatsız, tembel ve ten-perver mürâîler olarak görmüş, sekîne nûru ve ilhâmın böyle kimselerin kalbine inmesinin muhâl olduğunu söylemiştir.⁶² Böylelikle o, bir taraftan taassub ehliyle mücâdele ederken, diğer taraftan da tarikat ve tasavvuf yolunda herkesin havsalasına sığmayacak taşkın fikirlerin yayılmasına mani olmaya çalışmıştır.⁶³

Sivâsî'yle ilgili bu değerlendirmelerden sonra şimdi de onun İdrîs-i Muhteffi'ye karşı çıkma gerekçelerine geçelim.

59 bk., Sivâsî, *Mişkâlü'l-Kulûb*, vr. 9b-10a.

60 Ebû'n-Necîb, “*Avârifü'l-Maârif*” adlı eserin sahibi Ebû Hafs şihâbüddîn Ömer es-Suhreverdî (ö.632/1234)'nin amcası Abdulkâhir es-Suhreverdî (ö.563/1167)'nin künyesidir.

61 Nazmî, s. 155-156.

62 bk., Sivâsî, *a.g.e.*, 9a-10b.

63 Koçu, I, 100.

Sivâsî'nin bizzat kendisi İdrîsîler ve Hamzavîler hakkında şöyle demektedir: “Ehl-i sünnetin nasla sabit olan mezhebine imân getiren bilir ki, Hamzavîler'in ve İdrîsîler'in ve Hurufîler'in cümlesi kâfirdirler.”⁶⁴

Sivâsî, İdrîsî, Hamzavî ve Hurufîleri birlikte zikretmekle muhtemelen İdrîsî ve Hâmzavîlerin Hurufîlikle alakaları olduğuna işaret etmek istemektedir.

Nitekim Gölpınarlı da, hurufiliğin faaliyetlerini müstakil olarak sürdürmediğinden, diğer tarikatlere ve bilhassa Bektaşilik, Mevlevîlik ve Melâmîliğe hulûl ettiğini ve melâmî büyüklerinin Fazlullâh-ı Hurûfî'ye ve Hurûfîliğe karşı hürmetkar bir lisan kullandıklarını iddia hatalı olsa da Melâmîlerin hurufîlik akidelerini esâsî bir akide kabul etmemekle bereber onlara mütemâyil kaldıklarını belirtir. Ancak, Gölpınarlı devamla, İdrîsî'nin şathiyelerinde hurufî telakkileri vazih bir şekilde görünse de bunlarla İdrîsî'nin hurufî olduğunun iddia edilemeyeceğini söyler.⁶⁵

Sivâsî Efendi bu gurupların küfrüne hükmetmesini şu gerekçelere dayandırmaktadır:

“Bunların gizli meclislerinde biri birine secde ettikleri ve sair fesadları ve ulemâ ve sülehâ ve meşâyihle karışmadıkları ve hilâflarına kız vermedikleri, meclis-i şer'-i Muhammedî'de kat'â yüzleri olmadıklarına şahid yeter. Eğer nisbet olunan ahvâli işidilen gibi vaki' ise. Husûsen Bayrâmî geçinürler. Hacı Bayrâm Hazretlerinin kapusundan açık kapu yoktur. Zâhirdür ki, dîn-i Muhammedî'den sonra Sultân Ahmet eyyâmında ve dâru's-saltanat olan şehrinde dinlerin sakladıkları dinsizliklerine şahiddir. Bunların Hacı Bayrâm'a muhabbetleri Nasârânın Hz. İsa'ya ve Revâfizûnun Hz. Ali'ye muhabbet ve intisâb da'va ettikleri gibidir.”⁶⁶

Burada Melâmîler'in idâre tarafından sürekli takibat altında bulunmaları ile ilgili rivâyetler dikkate alındığında onların tarikat faaliyetlerini gizli olarak yapmaları makul karşılanabilir. Ancak Sivâsî'nin itiraz ettiği gibi kendilerini Hacı Bayram Veli'ye nisbet edenlerin onun tavrını takınıp alenî olarak faaliyetlerini sürdürmemiş olmaları -ki ifadelerden Bayramî faaliyetinin bu dönemde alenî olarak sürdürüldüğü anlaşılmaktadır-, Sultan Ahmed gibi tasavvuf ehline saygılı bir pâdişâh döneminde dikkat çekici olmaktadır. “Açık yaraya kurt düşmez ” ata sözünde olduğu gibi bu tür gizlilikler şüpheyi de beraberinde getirir ki, Sivâsî'nin bu açıdan kısmen haklı olduğu söylenebilir.

Fakat Sivâsî'nin yukardaki sözlerinden, İdrîsîler hakkındaki kanâatinin onlar hakkında söylenen rivâyetlere dayandığı anlaşılmaktadır. Sivâsî Efendi gibi müdakkik bir sûfinin, hakkında araştırma yapmadan başkalarının beyânlarına istinad ederek İdrîsîler hakkında böyle bir tavır takınması makul bir davranış olarak görünmemektedir.

64 Sivâsî, *Dürer-i Akâid*, vr. 68b.

65 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 128, 177.

66 Sivâsî, *Dürer-i Akâid*, vr. 68b-69a. Gölpınarlı Melâmî-Hamzavîler'in tam şif olmamakla birlikte, sünnet de olmadıklarını söylemektedir. bk. Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 99.

Fakat Nazmî Efendi, onun bu tavrını farklı bir şekilde değerlendirerek şunları söylemektedir:

"Pîrimiz Hz. Sivâsî, gayet gayret-i şeri'at ve tarikat çektiğinden, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker itmekte ifrât-ı mübâlağa iderlerdi. Zira nâsın İdrîs'e nisbet ettikleri kelimât-ı küfür ve ilhâd ve zendekayı istima' itdikde, mü'min ve muvahhiden kizb ve bühtân ve iftirâ sâdır olmaz itikâdında idiler."⁶⁷

Her hâlükârda gıyaben başkası hakkında araştırma yapmadan karşılıklı görüşüp konuşmadan takınılan bu tavrın Sivâsî adına doğru bir tutum olmadığını söyleyebiliriz. Bu hususta Sivâsî Efendi ile aynı kanâati taşıyan Ömer Efendi'nin şu zikredeceğimiz kıssası bu kanâatin doğruluğunu göstermektedir. Atâî'nin anlattığına göre:

"Bir gün Tercüman Şeyhi Ömer Efendi, kendisine âhîret kardeşi yaptığı ve salâh ve takvâsına meftûn olduğu Hacı Ali Bey'le görüşürlerken Ömer Efendi: "Şehirde İdrîs denilen bir zındık halkı idlâl ediyor, dedikodusu bizleri meşgul etti; başına epey adam toplamış, elde edilse derhâl idâm edilecek amma yakalanmadı, müridlerinden birisini yakalamayınca elde edilemeyecek." diye İdrîs-i Muhtefî hakkında daha bir çok şeyler söylemiş. Bunun üzerine Hacı Ali Bey: "Siz o adamı gördünüz mü? Dediklerinizi huzûrunuzda i'tirâf etti mi? Yahut bir tarikle size şer'i kanâat geldi mi?" diye sorunca Ömer Efendi "hayır" demiş. Onun üzerine Hacı Ali Bey: "Mademki malumunuz değildir, bir müslümanın hakkında bu mertebe iftirâ niçin ihtiyâr olunur?" demesi üzerine Ömer Efendi mahcub olmuş. Bundan sonra Ali Bey: "İşte İdrîs dedikleri adam benim, ismim Ali, lakabım İdrîs'tir; beni nice bilirsiniz?" deyince Ömer Efendi afvını dileyip hakkının helâl edilmesini rica ederek: "Ben sizi salâh ve takvâda pîrim ve azîzim makâmında bilirim" demiş, rivayete göre daha sonra da kendisine intisâb etmiştir."⁶⁸

Diğer taraftan İdrîs-i Muhtefî de Sivâsî'nin kendine karşı taarruzda bulunmasına sessiz kalmamış ve hakkında yapılan sataşmalardan dolayı idâreye şikayette bulunmuş, bunun üzerine kendi mensuplarından olan Sadrazam Halil Paşa, Sivâsî'yi Bursa'ya nefyettirmişti.⁶⁹ Bu şikayete ilgili olarak Lalizâde, Mesnevî şârihi Sarı Abdullah Efendi'nin dedesinin, babasına şöyle bir hadise anlattığını nakletmektedir:

"Hengâm-ı taleb-i ilm ve eyyâm-ı iktisâb-i ma'rifetde Halîl Paşa devâtdârlığı hizmetinde iken vezâretinde Edirne'de bir dîvân günü gördüm ki, fukarâ zinde bir âdemin elinde arz-ı hâl her kangı çâvuşa ki, arzeyler, alub baktıkda yine eline verir, kıraat için çavuşbaşıya vermezler. Bu hâl fakire emr-i acîb gelüb verâsından dîvânhaneye nüzûl idüb, şahs-ı mezbûri tenhâya çekdim. Arz-ı hâline nazar edib gördüm ki, arz-ı hâl, Hazret-i İdrîs Hâce Ali Efendi'nin şeyh Sivâsî Efendi'nin kürsülerde dahl ve taarruz ile lisâna aldıklarından şikâyet tahrîr olunmuş. Ahvâlleri tefehhus olunub icrâ-ı şer'iat buyurmuşlar. Meğer arz-ı hâl mezkûr Sivâsîden şikâyet olmağla herkes hâtrına riâyet eyledikleri malumum

67 Nazmî, s. 174.

68 Nev'izâde, s. 603; Aynî, s. 168-169; Uzunçarşılı, III, 354 (üç numaralı dipnot); İnan, s. 140-141; Gölpinarlı Ömer Efendi'nin İdrîs-i Muhtefî'ye intisab ettiğini söylemektedir. bk., Gölpinarlı, *Mevlevilik*, s. 159.

69 Gölpinarlı, *Melâmîlik*, s. 124; Aynî, s. 169.

oldi. Arz-ı hâli alıb, Çavuşbaşıya kıraat olunmağa verib ve yine makâmıma varıb kâim oldum. Arz-ı hâl okundukda sâhib-i devlet arz-ı hâl sâhibi kimdir dedi. Çavuşbaşı bilmem bana devâtdâr verdi dedikde, sâhib-i devlet bana bakıb; "İdrîs Ali'yi sen neden bilirsin?" diye buyurdukda fakîr cevâb verdim ki, "malûm-i devletinizdir ki, babalığım Hacı Hüseyin Efendi merhûmun eazzi ahbabı idi." Halîl Paşa bir mikdar tefekkür edib buyurdu: "Nefsü'l-emirde şeyh Sivâsî dühhâl-i âdemdir. Tehzîb-i ahlâk için Bursa'ya iclâya ferman tahrîrine emr olundu. Ba'de'd-dîvân fakîr dervîş-i merkûmi bulub sen İstanbul'a var. Mûbarek ayaklarını bûs ederim. İşte keyfiyet-i hâl böyle zuhûr eyledi gördün. Bir iki güne dek Sivâsî Efendi'yi Bursa'ya nefyederler dedim." 70

Nazmî Efendi ise, İdrîs-i Muhtefî'nin idâreye şikâyet tarzında ilettiği bu mektubla alâkalı olarak şunları nakletmektedir:

"Sivâsî Efendi birgün Sultân Ahmet câmiine va'z için teşrif ettiklerinde, kürsiye içinde: "Faziletli ve kerâmetli Sivâsî Efendi, vüzerâ ve ulemâ ve a'yân-ı devletten cem'-i kesîrin iltimâsı oldur ki, İdrîs'den keff-i lisân idesin. Ve illâ, sizin için ya nefy, ya katl mukarrerdir." yazısı bulunan bir kâğıt bırakmışlar. Sivâsî Efendi va'zdan sonra kağıdı okuduğunda şöyle cevap vermişler: "Bu 'âciz-i müstemende bu vücûdu 'atâ iden Hallak-ı âlem'den gayrı bir ferdden havf ve haşyet yoktur. Ve bana, izn-i Hakk ile, bir kimse zarara kâdir değildir. Husûsan maksûdumuz, şeri'at-ı mutahharayı ve 'ibadullâh'ı muhafaza ve tahsîl-i rızâ'ullâh'dır. Pes, ey gürûh-i muvahhidîn ve ey ihvân-ı Din! şimdije dek yolumuz yanılıb, kendimiz gibi 'âciz benî Adem'e gâh tezkire ile ve gâh risâle ile, İdrîs-i İblîs'in ahvâlin, gayret-i dîn çeküb, i'lâm ve ihbâr iderdik. Hâlen elhamdü li'llâh müte'ebbih ve müteyakkız olup, râh-ı râst, Cenâb-ı Hakk'a i'lâm ve ihbâr imiş. Pes ben duâ ideyim, siz "Âmîn" diyün. Garazımız ve buğzumuz yokdur. Maksûdumuz, şer'-i şerîf'i himâyedir. "İlâhi! Sivâsî ve İdrîs'in kangısı hakk ise sabit ve daim ve kangısı batıl ise, hafta-i âtiyeye kalmayub, vücûdunu 'âlemden mahv ve muzmâhil eyle; 'ibâdını şerrinden hâlas eyle." diye duâ etti ve cemaat de "Amin" dediler" 71. Nazmî Efendi devamla diyor ki, "o haftanın cuma gecesi İdrîs evinde maktul bulundu." 72

Ancak *Hediyetü'l-Ihvân'* in Süleymâniye Ktp. Hacı Mahmûd Efendi No: 243 ve İstanbul Üniversitesi Ktp., No: T. 1604 numaradaki nüshalarının sayfa kenarında, bir başkası tarafından; "*İdrîs Ali Efendi'nin hânesinde maktûl bulunduğu sahîh değildir. Sâir kütüb ve risâlelere muhâlifdir*" kaydı bulunmaktadır ki, gerçekten çalışmalarımız esnasında sâir kaynaklarda İdrîs'in evinde maktûl olarak bulunduğuna dâir herhangi bir bilgi bulamadığımız gibi, Sivâsî Efendi'nin duâsının tahakkuk edip etmediğine dâir de herhangi bir kayda raslayamadık.

70 La'li-zâde, s.46-48; Aynî, s. 169

71 Nazmî, s. 173-174.

72 Nazmî, s. 174.

Gölpınarlı, *Hediyye*'deki; "İdrîs-i Muhtefî'nin Sivâsî Efendi'nin kerâmetiyle evinde öldürülmüş olarak bulunduğu"na dâir rivâyetle, Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de zikrettiği aynı mahiyetteki rivâyetin tamamen uydurulmuş olduğunu belirtmektedir.⁷³

Bütün bunlara rağmen Nazmî Efendi Hamzavîler'den Fusûs şârihi Abdî Efendi (ö.1054/1644)'nin Sivâsî Efendi'nin Arapça bir kasîdesini⁷⁴ şerhettiğini ve bir gün Sivâsî Efendi'ye: "*Benim Azîzim, pesendidenüz olduk; bizi 'ubûdiyyete kabûl buyurun.*" dediğinde, Sivâsî Efendi'nin: "*Sizi uhuvvete kabul itdik.*" diye ona iltifatta bulunduğunu naklederek, kendisinin ve Sivâsî Efendi'nin bunlar hakkındaki kanâatini izah sadedinde sunları şöyledir:

"Ma'lum oldu ki; içlerinde, mazhar-ı ma'rifetullâh nice kimseler vardır. Zîrâ, şârih-i Fusûs Abdî Efendi Kabâdûz'dan, ol dahi Kazzâr Hüseyin Burûsevî'den ol dahi Hamza'dan, ol dahî Hüsâm Ankaravî'den, ol dahî Ahmed Sarban'dan, ol dahî Pîr Ali'den, ol dahî Bünyamin'den, ol dahi Ömer Sikkîni'den, ol dahî el-Hâc Bayrâm Velî'dendir. Kezalik, İdrîs dahi Hamza'dan, Hüsâm'dan, Ömer Sikkîni'ye çıkar. Bunların i'tikadları ve mezâkları, Hacı Bayrâm Velî i'tikad ve mezakkı olmayub, bir gayri revîşdir. Fakir-i kesîrû't-taksîr, İdrîsîler'in mübtedî ve ümmî câhillerinden, gulât-ı Revâfız'dan Revâfız i'tikadı üzere kelâm-ı dalâlet-encâm istima' itmişimdir. Ve lâkin, şârih-i Mesnevî Sarı Abdullah Efendi gibi nice ehl-i şer' ve mazhar-ı ma'ârif-i ilâhiyye kimseler görülmüştür."⁷⁵

Nazmî Efendi daha sonra Sivâsî Efendi'nin de ifâde ettiği üzere zikir ve ibâdetlerini rahatça yapabilecekleri bir ortam olmasına rağmen bunların gizli kalmalarını tenkid ederek sunları söyler:

"Ma'lûm ola ki; Sarban Ahmed'in hulefâsından Alâaddîn Vizevî'ye müntesib olanlar, aşikâren icrâ-yı âyîn-i tarîkat idüb, cümlelerin makbûl ve mahbûbu olup, kimesnenin dahl ve taarruzu yoktur. Ve Kâsımpaşa'da zâviyelerinde Seyyid Osman Efendi ve Ok Meydanı'nda damadları Hamdî Efendi ve İstanbul'da Halvâyî Baba dimekle ma'rûf olan Şeyh Yakub, tarîk-i Bayrâmî üzere icrâ-yı âyîn iderler, kimesnenin dahl ve ta'arruzu yokdur. Husûsen kerâmetleri meşhûrdur. Pes ma'lûm oldu ki; Hamzavîler'in ve İdrîsîler'in hânkâhlarda olmayub ve muhtefî olmaları ve şeyhlerinin maktûl olması, ba'is-i kîl ü kâl olup, ekseri kizb ve iftirâ-i akvâl ve ef'al ile müttehem oldular. Ve mecmu'-i nâs, bunların dalâletine zâhib oldular."⁷⁶

73 Gölpınarlı, "İdrîs-i Muhtefî", s. 40; a. mlf., *Melâmîlik*, s. 124, Gölpınarlı burada zuhul eseri olsa gerek, Abdülmecîd-i Sivâsî değil de Şemseddîn-i Sivâsî'nin İdrîs'e muanz olduğunu yazmıştır. bk. a.y., 3 nolu dipnot.

74 Bkz. Bosnevî, *Cilâu Uyûni'l-Arâyisi'l-Muhaddara(Kaside-i Abdülmecîd-i Sivâsî)*, Süleymâniye Ktp. Ayasofya Kitâplığı 2077/5.

75 Nazmî, s. 175.

76 Nazmî, s. 176.

Nazmî Efendi netice olarak bunlar hakkındaki kanâatini şöyle belirtir: “*Fakîr içtihadımda böyle buldum ki, bunların eyüsi eyü ve kemi gâyet kem. Ve bi'l-cümle durûb-ı emsâl-i Türkiye'dendir ki; "Ne kara yerde yat, ne kara kura düş gör."*

Burada dikkat edilecek olursa Nazmî, Sivâsî Efendi'nin İdrîs-i Muhteffî'nin şahsı hakkında söylediği ta'rîzkâr ifâdeleri kullanmamış, daha yumuşak bir tavır takınarak bizzat onun şahsını hedef almaktansa ifrat ve tefritten uzak kalmak için “İdrîsîler” diye bahsetmiştir. Bu da gösteriyorki İdrîs-i Muhteffî'nin şahsı hakkındaki kanâatler zamanla değişmiş, ancak yine de ona mensub olanlar hakkındaki olumsuz tavrılar Sivâsî Efendi'den sonra da devam etmiştir. Bu arada bu olumsuz tavrın İdrîs-i Muhteffî taraftarlarınınca da sürdürüldüğünü görüyoruz.

Nitekim Sivâsî Efendi hakkında, aynı dönemde yaşamaları itibariyle bilgi elde etmek için müracaat ettiğimiz temel kaynaklardan biri olan Nev'izâde Atâî (ö. 1045/1634)'nin “*Hadâiku'l-Hakâik*” adlı eserinde, Sivâsî Efendi hakkında, “Mecâl olup nâm ve nişânından haber alınmadı.”⁷⁸ demesi oldukça dikkat çekicidir.

Gerçekten ilginç olan bu durumu Nazmî Efendi *Hediyye*'de şöyle değerlendirmektedir;

“Garabet bunda ki, Nev'izâde Atâî, İdrîsî'lerden olmağın İdrîs'in vefâtını Zeyl-i Şakâik'da hilâf-ı vaki nakl ve tahrir etmiştir. Bundan ağrebdir ki, Şems Efendi inde'l-havas ve'l-avam meşhur ve benâm ve Sivâsî Efendi Zeyl yazıldıktâ Sultân Ahmet Câmî'inde vâiz ve nasih ve Yavsî Tekyesi'nde şeyh iken ve bi'd-defa'at ziyâretlerine varup, mübarek dest-i şerîflerin bus idüp ve mevlid günleri ulemâ-yı 'izam va'zlarına hazır olup istima' etmişken, “Şems Efendi'nin ve Sivâsî Efendi'nin tefasil-i ahvâlleri malumumuz olmamağın, silsileleri yazılmadı.” deyu tahrir itmiştir. Ma'ahaza, cemî'-i turukun malum ve meçhul olanlarını yazmıştır.”⁷⁹

Tesbitlerimize göre Sivâsî Efendi'nin bazı Melâmî meşrebli guruplara ve özellikle de İdrîs-i Muhteffî'ye karşı cephe alması, tarîkat ve tasavvuf yolundan herkesin havsâlasına sığmayacak şeriatin zahirine muhalif taşkın fikirlerin yayılmasına mani olmak gibi bir gayeye istinad ediyordu. Onun bu tavrını şeriate bağlılıktaki hassasiyetine ve kişisel mizacına da bağlamak mümkündür. Kaldıkî, yukarda ifade edildiği gibi kendisi de bu hususta İdrîs'e bir garaz ve buğzunun olmadığını, maksadının şer'i şerifi himâye olduğunu ifade etmektedir.

Diğer taraftan onun bu konudaki genel tavrının, devletin bu tür hareketlere bakışıyla örtüşüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bu da onun devletin dînî politikasına paralel bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

77 Nazmî, s. 176.

78 bk., Nazmî, s. 602.

79 Nazmî, s. 174.

Sivâsî Efendi'nin yaşadığı bu dönemde, o zamana kadarki dîni ve fikrî hoş görünüm giderek azaldığı ve tasavvuf ehline karşı lüzûmundan fazla düşmanlık gösteren vâizler sınıfının(Kadıızâdeliler) yanında Hurûff, İbâhî, Bâtınî karakterli zümrelerin de faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. İşte Sivâsî bir taraftan tasavvuf ehlinin şerfate bağlı kalması hususunda gayret sarfederken, diğer taraftan da, bu zümrelere karşı şerfate bağlılıkta hassas oluşunun bir neticesi olarak cephe almış ve mücâdele vermiştir .

Onun bu tavrı, tasavvufî açıdan şerfatın zâhirine mutabık ehl-i sünnet görüşüne sahip çıkan ve bu hususta hizmet eden müteşerri' bir sūff olduğunu göstermektedir. Sivâsî'nin en mümeyyiz vasfı belki de Ehl-i Sünnet'in aşırı bir bağlısı ve savunucusu olmasıdır. Onun bütün arzusunun, müslümanların yaşayışlarını Kur'an ve sünnete uydurmaları ve ahlâklarını yüceltmeleri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Akgündüz, Ahmet, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor II*, Nil Yay., İzmir, 1990.
- Aynî, M. Ali, *Hacı Bayram Veli*, Sad.: H. R. Yananlı, Akabe yay., İst., 1986.
- Bayramoğlu, Fuat - Azamat, Nihat, "Bayramiyye", *DİA*, İst. 1992.
- Bosnevî, Abdullah, *Cilâu Uyûni'l-Arâyişi'l-Muhaddara(Kaside-i Abdülmecîd-i Sîvâsî)*, Süleymâniye Ktp. Ayasofya Kitâplığı 2077/5.
- Cebecioğlu, Etem, *Hacı Bayram-ı Veli*, Diyanet Vakfı Yay, Ank., 1994.
- Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü's-Şekâik fî Hakkı Ehli'l-Hakâik*, Neşr.: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yay., İst., 1989.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "İdrîs-i Muhtefî", *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XX, Ankara, 1972.
- _____, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matb., İst., 1931.
- _____, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik*, İnkılab ve Aka Yay., İst., 1983.
- Gündoğdu, Cengiz, *Abdülmecîd-i Sivâsî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 1997.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İst., ts.
- Hulvî, Mahmûd Cemâleddîn, *Lemazât-ı Hulviyye ez-Lema'ât-ı Ulviyye*, Haz., Mehmed Serhan Tayşi, MÜİF Yay., İst., 1993.
- _____, *Lemazât-ı Hulviyye ez-Lema'ât-ı Ulviyye*, Süleymâniye Ktb., Hacı Mahmûd Efendi., No: 4546.

- Işın, Ekrem, "Helvâî Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Târih Vakfının Ortak Yayını, İst., 1994.
- İnan, Yusuf Ziya, *İslâm'da Melâmîliğin Târîhi Gelişimi*, Bayramşık Yayınevi, İst., 1976.
- Karaman, Hayreddin, *Türkiye'de İslâmlaşma ve Önündeki Engeller*, Ensar Neşriyat, İst., 1994.
- Koçu, R. Ekrem, "Abdülmeccid Efendi" *İstanbul Ansk.*, İstanbul Yayınevi, İst., 1946.
- La'li-zâde Abdülbaki, *Sergüzeşt, (Tarikat-ı Aliye-i Bayramiyye'den Tâife-i Melâmîyye'nin An'ane-i İrâdetleri)*, İst., ts.
- Nazmî, Muhammed, *Hediyyetü'l-İhvan*, (İnceleme ve Edisyon Kritikli Metin) Haz.: Osman Türer, (Doktora Tezi İkinci Kısım) Ank., 1982.
- Nevizâde Atâf, *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâik*, Neşr: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yay., İst., 1989.
- Ocak, A. Yaşar, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hareketi", *Şeyhülislâm İbn Kemal*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1989.
- _____, "Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail Mâşukî", *Osmanlı Araştırmaları*, c. X.
- _____, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfîye (Pürütanizm) "Teşebbülerine Bir Bakış, "Kadıızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XIX, Sayı: 1-2, Ank., 1979-1983.
- Öngören, Reşat, "Şeriatin Kestiği Parmak: Kânûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri", *İLAM Araştırma Dergisi*, Ocak-Haziran 1996.
- _____, *XVI. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (Basılmamış Doktora Tezi), İst., 1996.
- Sarı Abdullah Efendi, *Semeretü'l-Fuad fî'l-Mebdei ve'l-Meâd*, Matbaa-i Âmire, İst., 1288/1871.
- Sivâsî, Abdülmecîd, *Dürer-i Akâid*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultân, No: 300/1.
- _____, *Mişkâlü'l-Kulûb*, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp. Türkçe Yazmalar, No: 2311.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi'ü'l-Fuzalâ*, Neşre haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yay., İst., 1989.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Târîhi*, TTK Basımevi, Ank., 1973.
- Vassaf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 2305-2309.
- Vicdanî, Sadık, *Tomâr-ı Turuk-i Aliyye (Melâmîlik)*, Evkâf-ı İslâmiyye Matb. İst., 1338/1340.
- Yurdaydın, H. Gazi, "Türkiye'nin Dinî Târîhine Umumî Bir Bakış", *AÜİF Dergisi*, IX, Ank., 1961.
- _____, *İslâm Târîhi Dersleri*, AÜİF Yay., No: 182, Ank., 1988.